

חגי ארליך

מצרים ויהודיה

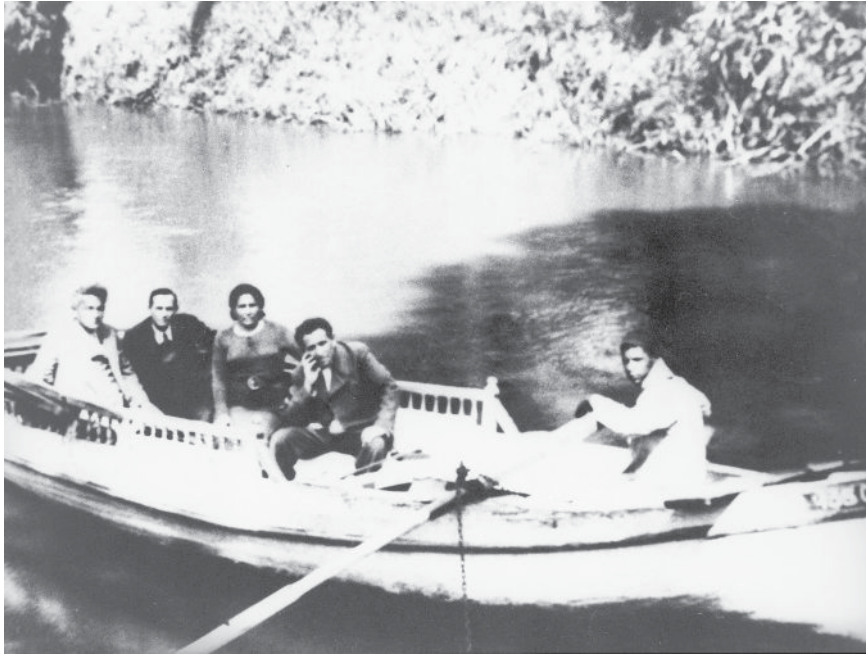
מבוא: נהר אחד ותרבויות הרבה

למצרים מקום מיוחד בתודעת העם היהודי לדורותיו. מדי שנה, בחג הפסח, מזכירים בני ישראל לעצמם את חוויית היותם לעם בארץ הנילוס. המקרא הנציח, וההגדה שבה ומספרת, את סיפור הגירת בני יעקב לשבור שבר במצרים ואת יציאתם ממנה לאחר דורות כעם בן שישים ריבוא נפש. כבר בסיפור מכוון זה של דו-שיח עברי עם ארץ הפרעונים ניכרת כפילות שתלווה את יהדות מצרים עד סמוך לימינו: מצד אחד הייתה מצרים ארץ של הצלה, "סיר בשר" מחיה נפשות, ההופך מתי מעט לקהילה גדולה. חלק מבניה של קהילה זאת, מיוסף ועד משה, אף הגיעו לעמדות מפתח בחצר המלוכה והשתלבו בצמרת המדינה. מצד אחר הייתה מצרים ארץ מתאכזרת לזר ול"אחרי", ארץ שאלוהים מכביד את לב שליטיה, והמוכנה אף להשליך היאורה כל הבן היילוד, "בית עבדים" שיש לצאת ממנו לחירות.

אכן, מצרים ארץ רבת ניגודים היא: עמק הנילוס צר המידות, הפורה ושוקק החיים, סגור מכל עבריו על ידי מדבריות ענק, מרחבים של מוות. הריהו נאת מדבר ירוקה וצרה הנמשכת למעלה מאלף קילומטר והמתרחבת לדלתה רק סמוך לחופי הים התיכון. עמק פורח ומבודד זה היה מבמות ההיסטוריה הראשונות שעליהן הופיעה תרבות האדם. כאן החלו כמה מהצורות הראשונות של התארגנות אנושית חברתית, כלכלית ותרבותית, וכאן התגבשו צורות ראשונות של סדר מדיני. משחר ההיסטוריה לאורך מאות דורות שמרה מצרים על ייחודיותה כפי שנצרפה בתבנית זאת. בד בבד נקשרה היא גם היטב

צעירים יהודים בביקור בפירמידות.
קהיר, 1944

משמאל: ברל כצנלסון עם ידידים בשיט על הנילוס. מצרים, 1937

למטה: ד"ר ארתור רופין (ממנהיגי המדיניים והכלכליים של היישוב) ובצלאל יפה (עסקן פוליטי) בביקור בעתיקות לוקסור. מצרים, 1925

למעגלים האחרים שמעבר למדבריותיה ולחופיה. מצרים שבה ונקשרה לארצות המזרח השמי, לארצות אפריקה שבמעלה הנילוס ולארצות ולתרבויות השונות של אגן הים התיכון. מצרים הייתה תמיד שייכת לעצמה, אך גם לכל המרחבים האלה. היא הייתה יעד הגירה מהם וציר היסטורי המשפיע עליהם ומושפע מהם. יושבי עמק הנילוס התאפיינו הן בייחודיותם הנבדלת והן בזיקתם המתמדת לעולמות סביבם.

כארץ שבה נוצרו ממלכתיות וסדר עצמיים, וכציר להיסטוריות של מרחבים נוספים ידעה מצרים תהפוכות ותמורות לאורך אלפי שנים. שושלות הפרעונים למיניהם הניחו את היסוד לתרבותה המקורית של מצרים, כבשו תרבויות אחרות ונכבשו בידיהן. משתמו ימי הפרעונים השתלבה מצרים, על ייחודיותה, במרחב היס-תיכוני והייתה לחלק מהעולם ההלני, היווני. אחרי ההגמוניה היוונית הגיעה זאת הלטינית, הרומית, וגם במסגרתה הייתה מצרים מרכז ופריפריה גם יחד. בימי הרומאים, עוד במאה הראשונה לספירה, הגיעה גם השפעת הנצרות. מצרים נהייתה חלק מעולם הנצרות המזרחית, מרכז לכנסייה שהלכה והתמסדה לכנסייה הקופטית המצרית כבר במאה השלישית.

כל התקופות הללו הותירו משקעים במאפייניה רבי הפנים של תרבות מצרים. הופעת האסלאם במצרים בשנת 640 לספה"י יצרה לכאורה הגמוניה של תרבות אחת. כתשעים אחוזים מיושבי מצרים אימצו דת זאת, והשפה הערבית נהייתה לשפת הארץ. ואולם האסלאם – במצרים כבשאר אזורים – לא השליט אחידות מלאה. דת מוחמד לא דחקה לחלוטין את התרבות רבת הפנים שנוצרה בעמק הנילוס. היא התייצבה במרכזה של תרבות זאת וקשרה אותה עם עולמות ומרחבים נוספים.

אחידות מלאה לא הייתה גם בתחום הפוליטי. גם במובן זה המשיכה הארץ להיטלטל בין עצמיותה לזיקותיה החיצוניות. בראשית ימי האסלאם נשלטה הארץ על ידי נציבים ממכה, מדמשק ומבגדאד, אך מאז המאה העשירית שבה להיות מרכז פוליטי בזכות עצמה. השושלת הפאטמית (שמוצאה בצפון אפריקה, 909-1171) הקימה את קהיר כעיר

מבט אל החצר הפנימית במסגד אלאזהר

בירה (969) ואת מסגד אֶלְאֶזְהַר כמרכז אסלאמי רב השפעה. השושלת האַיֻּבִּיַת (1171-1250) ומייסדה הדגול צֶ'לַח אֶלְדִּין הפכו את מצרים למבצרו הראשי של האסלאם כנגד הצלבנים האירופים. השושלת הממלוכית (1250-1517) הביאה את מצרים לשיא זוהרה כמדינה בעלת חשיבות עליונה בעולם האסלאם כולו. הממלוכים השלימו את המגונה כנגד הצלבנים והצילו את עולם האסלאם מאימת המונגולים שבאו מקדמת אסיה ופשטו על האזור. בתוך כך השתלטו גם על סוריה רבתי, וקהיר הייתה לבירתה של אימפריה אזורית.

אלא ששוב לא ארכו ימי מרכזיותה של מצרים. ב-1517 כבשה העות'מאנים, מוסלמים דוברי תורכית שכוננו זה מכבר את בירתם באסתאנבול הרחוקה. עתה שוב נכפפו

סדריה של מצרים לשליטים שבירתם במקום אחר. העות'מאנים עשו את מצרים למחוז באימפריה האדירה שבנו ומצב זה נמשך כשלוש מאות שנה. פרק ארוך זה הותיר חותם כמעט בכל תחום, וחזיק את זיקתה של מצרים לשאר ארצות המזרח האסלאמי ואת קשריה עם ארצות אגן הים התיכון.

להלכה המשיכה מצרים להשתייך לאימפריה העות'מאנית עד מלחמת העולם הראשונה (1914), אך בפועל היא שבה לבצר את עצמיותה המדינית מראשית המאה התשע-עשרה. קצין עות'מאני ששמו מוחמד עֶלִי פֶּאֶשָּׂא השתלט על הארץ ב-1805 ושלט בה עד מותו ב-1849. לאורך שנים אלה הפך את קהיר לבירתה של מעצמה אזורית ויש הרואים בו את "מייסדה של מצרים המודרנית". נכדו אסמאעיל פאשא (1863-1879) שם לו למטרה להפוך את מצרים החדשה לא רק לציר ראשי של חיי המזרח המתפתח, אלא גם לחברה במשפחת עמי המערב. הוא סיים את חפירת תעלת סואץ (1869), פיתח לשיאו את משק הכותנה המצרי וקשר אותו היטב עם כלכלת אירופה. חלקים של קהיר ושל אלכסנדריה נבנו בימיו מחדש בידי ארכיטקטים אירופים. מוסדות להשכלה גבוהה הוקמו (ראשיתם עוד בימי מוחמד עלי) כדי ליצור שכבה של בעלי מקצועות חופשיים ואת מערך פקידיה של מדינה מודרנית.

משט הפתיחה בתעלת סואץ.
ציור מתוך סדרה של ארבעה ציורים
מאת Riou, 1869

פועלם של מוחמד עלי ושל אסמאעיל התמקד במודרניזציה של מצרים כבסיס למימוש עצמיותה ועצמאותה, אלא שמפעל זה היה כרוך בהתקשרות מעמיקה עם אירופה, ובסופו של דבר התברר כהרה אסון. אסמאעיל מימן את מהפכת התשתיות שחולל באמצעות מלווים מבנקים מערביים, ועד מהרה פשט את הרגל והודח על ידי המעצמות. ב-1882, משכשלה מצרים להחזיר את חובותיה, כבשו הבריטים. הכובשים הבריטים נשארו במצרים עד 1956, שולטים באמצעות צבאם, מתערבים בפוליטיקה, בחברה ובכלכלה.

הכיבוש הבריטי היה זרז ראשי בתהליך צמיחתה של תנועה לאומית מצרית מודרנית. מפעלי התמורה שחוללו מייסדיה של מצרים המודרנית, מוחמד עלי ואסמאעיל, יצרו לקראת סוף המאה התשע-עשרה שכבה הולכת ומתרחבת של משכילים מקומיים שהגיבו להשפלת הכיבוש הזר באמצעים פוליטיים חדשים – הקמת מפלגות (הראשונות ב-1907), תנועות, ארגונים, עיתונות לוחמת וכדומה. כניסת משכילים לפוליטיקה חיזקה גם את תודעת ייחודיותה ההיסטורית של מצרים. בעיניהם, כמי שקנו השכלה מודרנית, הלכה מצרים ונתגלתה מחדש לא רק כחלק מאומת האסלאם ומתולדותיה, אלא גם כאומה עתיקה ששורשיה בתפארת המצרים הקדמונים, בעבר רב תרבותי ורב תקופתי עשיר. בשנים שעד מלחמת העולם הראשונה, במהלכה ולאחריה נבנתה והתבססה תנועה לאומית מצרית מודרנית וחילונית למדי. בשנות העשרים של המאה העשרים הגיעו תנועה זאת ותודעתה לשיא. בחסות השלטון הבריטי במצרים נקבעה ב-1923 חוקה שהגדירה במונחים פרלמנטריים את חיי הפוליטיקה. מפלגות רבות השתתפו מעתה בחיים ציבוריים ערניים. המפלגה הראשית, מפלגת הוֹפֵד ("המשלחת"), צברה את כוחה בקלפיות והייתה מעוז הפרלמנטריות במצרים עד קריסתו במהפכה שיזמו קציני צבא בשנת 1952. הכיבוש הבריטי חיזק גם את זיקת מצרים לעולם הרחב. הוא קשר את המשק המצרי בקשר הדוק למעגלי הכלכלה המערבית. בשלטון הבריטי פרחו כלכלת הכותנה במצרים, ולצדה החלה לשגשג גם כלכלה עירונית בורגנית. עם ההון שזרם מהמערב למצרים (למעשה עוד מימי אסמאעיל) התגבר עתה גם זרם המהגרים אליה מארצות הים התיכון. עשרות אלפי איטלקים, יוונים, צרפתים, סורים, לבנונים, תורכים ואחרים; נוצרים ומוסלמים; בני עדות שונות – כל אלה בחרו לבנות את עתידם במצרים החדשה משלהי המאה התשע-עשרה. אתם הגיעו גם רובד חדש של יהודים, חלקו אשכנזי, שהוסיפו נדבך לקהילה המקומית הוותיקה. לאחר מלחמת העולם הראשונה הגיעה קהילת יהודי מצרים לשיא תפארתה.

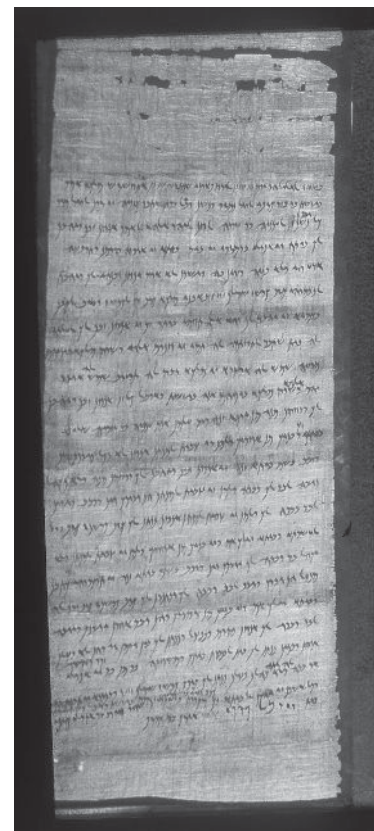

עגלה עמוסת כותנה. מצרים, שלהי המאה התשע-עשרה

היהודים עד ראשית העת החדשה – בין פריחה לאפליה

יהודים שבו וירדו מצרימה כבר בימי הבית הראשון. ירמיהו הנביא ומלווי, מסופר בתנ"ך, גלו אל ארץ הנילוס לאחר חורבן הבית. הם לא היו הראשונים. אחת הקהילות שקדמו להם קמה כבר כמה עשורים לפני חורבן הבית באי יב שבנילוס, בדרום הארץ. זה היה בסיס הגנה חיוני על מצרים מפני פולשים ממעלה הנהר, והיהודים אורגנו בו בידי הפרעונים כחיל משמר (בני השושלת ה-26). משנכבשה מצרים בידי הפרסים (בשנת 525 לפנה"ס) שב והתמסד מעמדם באי יב, והם שרדו כמושבת חיילים יהודית עד סוף השלטון הפרסי (בשנת 399 לפנה"ס).

כיבושו של אלכסנדר הגדול את מצרים (ב-332 לפנה"ס) בישר עת של שגשוג. העיר אלכסנדריה הייתה לבירה יס-תיכונית וכלל-אזורית, ופרחה בה גם קהילה יהודית. באלכסנדריה ובמקומות אחרים הוקמו בתי כנסת כבר במאה השלישית לפנה"ס. הציבור היהודי הלך והתרחב, ולפי עדותו של פילון האלכסנדרוני, בן המאה הראשונה לספה"נ, מנו יהודי מצרים בזמנו כמיליון נפש. מצרים הייתה אותה עת למרכז של היהדות. שתיים מתוך חמש שכונותיה של אלכסנדריה היו מיושבות ביהודים, והעיר הייתה לקהילה היהודית העירונית הגדולה של זמנה. ציבור זה קיים שיח ערני, חלקו עימותי, עם האוכלוסייה ההלנית של העיר וסיגל לעצמו את תרבות יוון ואת שפתה. תשתית חשובה לחייהם היהודיים ברוח זאת היה מפעל תרגום המקרא ליוונית, "תרגום השבעים". המלך תלמי השני (285-247 לפנה"ס) היה יוזם התרגום, שתורמתו לחקר התנ"ך לא תסולא בפז.

שטר מכירה של בית שנמכר לחניה בן עזריה. אוסף הפפירוסים של האי יב שנכתבו בארמית. מצרים, 437 לפנה"ס

קיומה של הקהילה היהודית הגדולה הזאת חשוב גם להמשך הרצף היהודי הכללי. משחרב הבית השני בשנת 70 לספירה מצאו רבים מפליטי ארץ ישראל את מקומם במצרים. כמה מראשי חכמי אלכסנדריה יצרו קשר עם חכמי יבנה, חלקם אף באו ליבנה כדי להשתתף בתמורה הגדולה שחוללה – מעבר מיהדות של מקדש ליהדות של ספר. בתוך כך, לצד הפריחה התרבותית והכלכלית, רבו במצרים ובאלכסנדריה גם החיכוכים בין היהודים לשכניהם. מעברה של מצרים לשלטון רומאי הגביר את הנוקשות ההדדית ואת חוסר הסובלנות בין שני חלקי האוכלוסייה, היהודים והיוונים. בשנת 115 הידרדרו היחסים למלחמה פנימית בעיר. אותו זמן מרדו בשלטונות הרומיים יהודי תפוצות נוספות במצרים וכן בצפון אפריקה, בבבל ובקפריסין. "מרד התפוצות" נמשך כשנתיים, והוא דוכא בידי הרומאים ביד ברזל. למעשה הרסו הרומאים את הקהילה היהודית באלכסנדריה. היא שבה והתאוששה, חלקית בלבד, במהלך הדורות הבאים. מצרים כיעד הגירה ומפלט ליהודים, ארץ המקבלת אותם ומאפשרת את שגשוגם מצד אחד, אך דוחה אותם ומתנכרת להם מצד אחר, נודעה בדרכה זאת גם עם כיבושה בידי הערבים בשנת 640 והסתפחותה לעולם האסלאם.

כנזכר לעיל, האסלאם התפשט כתרבות הגמונית, אך לא דחק את מאפייני התרבותיים הייחודיים של הארץ, אלא השתלב בהם. האסלאם, כעולה מכל הספרים בסדרה זאת, היה ונשאר דת מורכבת בכל הקשור ליחסה ל"אחר": מצד אחד עודדה מסכת החוקים והנהגים האסלאמיים יחס של ניכור, עוינות, התנשאות והשפלה כלפי היהודים וקהילותיהם, ומצד אחר היא ציוותה סובלנות, הכרה בזכות קיום תרבותית-דתית וטיפחה ערכים של שכנות. לאורך כל השנים מאז התבצר האסלאם במצרים כדת המדינה וכדת הרוב שימש הוא מקור השראה גם לזו וגם לזה. המעבר בין הדגשים ותהפוכות היחסים היו ונשארו תלויים בתחלופות רוח התקופה, במדיניות השליטים ובתמורות הפוליטיות, הכלכליות והחברתיות.

לא נוכל בשורות קצרות אלה לפרט את תולדות יהודי מצרים בתקופות השושלות האסלאמיות בדורות שקדמו לראשית העת החדשה. ספרות ענפה נכתבה על כך, נסמכת בין היתר על חומר ארכיוני נדיר – הגניזה של קהיר (ראו סקירתו של מנחם בן-ששון בהמשך הספר).

אמנם לא נפרט כאן את תולדות יהודי מצרים לפני העת החדשה, אך ניגע בהן קלות: ימי הפאטמים והאיובים: באופן כללי זו הייתה תקופה טובה לקהילת יהודי מצרים. הם הושפעו מתרבות שכניהם אך השפיעו גם הם עליה ועל מנהגיה. רב סעדיה גאון, יליד מצרים, תרגם במאה העשירית בבבל חלקים מהתנ"ך לערבית ותנרם לקירוב תרבותי זה. אחד מגדולי היהודים בכל הדורות – הרמב"ם – הגיע למצרים בשנת 1166 בצעירותו והפך דמות מוכרת בקהיר ונערצת גם על המוסלמים כאיש מדע ומחשבה ואף היה מקורב לצמרת המדינה. הרמב"ם היה רופאו האישי של צ'לאח אֶלְדִין, מייסד השושלת האיובית ומגרש הצלבנים מארץ ישראל. הוא היה גם פילוסוף, וכתביו השפיעו מאוד על הוגי הדעות המוסלמים. הרמב"ם כיהן במשרת ראש היהודים (רֵאִיס אֶלְיְהוּד) וייצג בפני השליטים את זכויותיהם האוטונומיות של היהודים. צאצאיו שכיחנו אחריו במשרה זו כונו בתואר "נגיד". פועלם התבטא במינוי דיינים וכלי קודש, והם הקפידו גם על מילוי החוקים המפלים. תפקיד ה"נגיד", שראשיתו בימי הפאטמים, שרד כחמש מאות שנה. יהודים מארצות אחרות היגרו בימי הפאטמים והאיובים מצרימה. מכתביו של רבי בנימין מטודלה עולה כי יהודי מצרים מנו באותה עת של פריחה כ-13,600 נפש ב-15 קהילות מקומיות, אך מחקרים מודרניים מעלים סברות על עשרות רבות של קהילות,

צ'לאח אלדִין אֶלְיְוֵבִי (1136-1193)

מצביא ושליט מוסלמי ומייסד השושלת האיובית. שמו המקורי היה יוסף אֶבְן אֵיב. כבן למשפחת אנשי צבא שהשתייכו לשליט של חלב, הוא נלווה לדודו, שִׁיכְוָה, במסע לכיבוש מצרים מידי הפאטמים. הצטיינותו במלחמות הקנתה לו את התואר סולטאן. ב-1171 הדיח את השליט הפאטמי סופית והיה לשליט מצרים. לאחר סדרת מלחמות הצליח להשתלט ב-1186 גם על סוריה. בשנים אלו ניהל סדרת מלחמות גם עם ממלכות הצלבנים בארץ ישראל ובעבר הירדן, וב-1187 הצליח להביס את ממלכת ירושלים הצלבנית ולכבוש את רוב ארץ ישראל ואת ירושלים. צ'לאח כונן את מדינתו על בסיס חידוש הנאמנות לאסלאם הסוני האורתודוקסי, בניגוד לפאטמים השיעים. בהנהגתו נעשו מצרים וסוריה למרכז הרוחני של עולם האסלאם. צ'לאח אלדִין נחשב לגיבור מהולל במורשת הערבית הודות לניצחונותיו על הצלבנים. בתודעת עמי אירופה דמותו חקוקה כשליט נאור בזכות יחסו האבירי לצלבנים לאחר שגבר עליהם בשדה הקרב.

בנימין מטודלה

הנוסע היהודי המפורסם ביותר בימי הביניים. בשנות השישים של המאה השתים-עשרה יצא מעירו טודלה שבספרד למסע בדרום אירופה, בסוריה, בארץ ישראל, בעיראק ובמצרים. בספרו **מסעות בנימין** תיאר את הקהילות שבהן ביקר, והוסיף לתיאר את רשמיו האישיים ממסעו ופרטים שלמד על קהילות אחרות. הספר נדפס לראשונה ב-1543 בקושטא ומשמש מקור ראשון במעלה לתולדות היהודים בימי הביניים.

ובהן מספר יהודים גדול בהרבה. בתקופה זו נטוו קשרים עם קהילות בבל, תימן, צפון אפריקה ועוד. עם כל זאת, כבשאר העולם המוסלמי נכפפו היהודים גם בימי הפאטמים והאיובים למסכת של השפלות ברוח "תקנות עמר": הם נדרשו לבגדים שיבחינו אותם מאוכלוסיית המקום; הם נצטוו לא לבנות בתים גבוהים מבתי המוסלמים, לא לשאת נשק ולשלם מס גולגולת; מדי פעם נחשפו לאלימות ברמה האישית, המקומית ואף הלאומית בעקבות הסתת השליטים. בימי השליט הפאטמי אֶלְחַאֶם אולצו היהודים לחבוש מצנפות שחורות, בתי כנסת נהרסו, וחלק מהיהודים נדרש להתאסלם או לעזוב את הארץ. אלא שאלחאכם היה יוצא דופן ברשותו, ובהשוואה לפרעות שחו היהודים באותה עת באירופה הצלבנית היה זה תור זהב של ממש.

בימי הממלוכים הסתיימה תקופת חסד זאת. אל מול הסכנה של חזרת הצלבנים ואל מול פלישות המונגולים גברה הקנאות הדתית הכללית. הממלוכים היטיבו לבנות את מצרים אך עשו זאת כעלית החומסת את בני הארץ. כדי לעמעם את מצוקות ההמונים הרבו לסכסך בינם לבני המיעוטים, ובהם היהודים. התמונה השתנתה מסולטאן לסולטאן, אך היהודים שבו ונדרשו למשל לחבוש מצנפות מיוחדות, לרכוב על חמוריהם כשרגליהם בצדה האחד של הבהמה כמעשה נשים, לא לבנות בתים גבוהים מבתי המוסלמים ולספוג השפלות נוספות ומעשי אלימות. עם זאת נותר מוסד הנגידות על כנו, ורוע הגזרות הוסר מדי פעם (רק חובת המצנפת התמידה לאורך התקופה). לאחר שכבשו הממלוכים את מרחבי סוריה וארץ ישראל התפשטה השפעת יהודי מצרים על אחיהם שם, ולנגיד מצרים מונה סגן בירושלים וסגן בדמשק. ואולם, ככלל התעמעם עד למאוד זוהרה של קהילת מצרים. מבקרים יהודים שעשו בה בשנות השמונים של המאה החמש-עשרה אמדו את מספר משפחות יהודי קהיר – הרוב המכריע של יהודי הארץ באותה העת – בשמונה מאות, ולאחר מכן בחמש מאות. צאצאי הרמב"ם היגרו לסוריה ולא הותירו אחריהם במצרים גדולי דור ולא מנהיגי קהילה המסוגלים לאוששה.

תמורה חיובית חלה עם ראשית המאה השש-עשרה ועם הכיבוש העות'מאני. סיבה אחת קשורה בעולם היהודי הרחב: גירוש ספרד ב-1492 הניע תמורות דמוגרפיות-יהודיות באירופה ובארצות הים התיכון. חלק מהמהגרים הגיע למצרים, ובהם רבים בעלי כושר מנהיגות, הן רוחנית-רבנית והן כלכלית-מסחרית. השתלבותם הפיחה רוח חיים בקרב יהודי ארץ הנילוס (מני אז נותרה הלאדינו אחת השפות הראשיות של יהודי מצרים, ובמאה העשרים עדיין הייתה שגורה בפי כשליש מהם). עתה שבו יהודי מצרים ותפסו את מקומם כסוחרים, מלווי כספים, חלפנים, מומחים לטביעת מטבעות, לאבנים טובות, לְמִכְסִים ולהחכרת מים.

הסיבה השנייה הייתה כינון סדריה של האימפריה העות'מאנית במחוז מצרים. מצד אחד המשיכו השליטים החדשים את מסורת האסלאם: היהודים נותרו במעמד כבני חסות על כל מגבלותיהם, הבלטת ייחודם והשפלתם (מלבד המצנפת הצהובה מימי הממלוכים הותר להם לחבוש גם מצנפת אדומה). מצד אחר היה עתה לשליטים עניין בטיפוח היהודים במישור הכלכלי. כדרך שליטים רחוקים מימים ימימה העדיפו העות'מאנים להסתמך על מיעוטים תלתיים, וכך זכו יהודים רבים לעמדות מפתח. האימפריה הרחבה פתחה אפשרויות חדשות לסחר חוץ ולקשרים עם קהילות יהודיות אחרות. בימים של שלטון עות'מאני יעיל ויצבי כמו בימי הסולטאן סלימאן המפואר (1520-1566) נהנו היהודים מאפשרויות אלה.

בולטות זאת הייתה לצנינים בעיני רבים מבני הארץ ולא פעם הורע המצב. כך למשל סולקו בשנת 1675 כל היהודים מעמדותיהם במנהל, במסחר, במכסים ובגביית המסים.

תקנות עמר

מערכת של הגבלות וציוויים שהוטלו על היהודים והנוצרים בארצות האסלאם, המיוחסת לכיליף עמר אבן אלכטיאב. מערכת הגבלות זו נועדה להבדיל פיזית בין המוסלמים לנוצרים, לתת כבוד למוסלמים ולהשפיל את היהודים והנוצרים. אין גרסה רשמית ואחידה של ההגבלות, אך הן קבעו את כללי ההתנהגות של יהודים בחברה המוסלמית. כך למשל הם היו חייבים ללבוש לבוש מיוחד, נאסר עליהם להשתמש בנשק או לרכוב על סוסים ועוד. כל שליט נהג להוסיף הגבלות או לא לקיים הגבלות מסוימות.

סלימאן הראשון (1496-1566)

מגדולי השליטים של האימפריה העות'מאנית. שלטונו (משנת 1520 עד מותו) נחשב לתקופת הזהר של האימפריה העות'מאנית. סלימאן השלים את השתלטות העות'מאנים על המזרח התיכון וצפון אפריקה, וכבש שטחים נרחבים באירופה. בעולם המוסלמי סלימאן מכונה "המחוקק" בשל פעילותו בפרסום קובץ החוקים "קאנון נאמה", שחידש את פני המנהל באימפריה וקיבע את דמות המשפט העות'מאני לדורות. במערב הוא ידוע בתור סלימאן "המפואר" בזכות חצר המלכות רבת ההדר שהחזיק, ובה שכנו אומנים, אדריכלים ואנשי משפט. הכול העריכו אותו כשליט ישר שלא נשא פנים לאיש. ימיו היו נוחים ליהודים ברחבי האימפריה העות'מאנית. הוא נעזר בעיקר בסוחרים ובאנשי הכספים מקרב מגורשי ספרד לממן את מלחמותיו ומפעלי הבנייה שלו. מן המפעלים האלה מפורסמת תנופת הבנייה והשיפוץ בירושלים, שכללה את שיקום החומות, את שיפוץ המצודה ("מגדל דוד") ועוד.

ד'מ"י

בן חסות – מעמדם המשפטי של היהודים ושל הנוצרים תחת שלטון האסלאם. מעמד זה, המעוגן בקוראן, הקנה ליהודים, כבני עם הספר, זכות לחיות על פי אמונתם, אך חייב את השליטים להשפילם ולגבות מהם את מס הג'זיה.

מוחמד עלי (1769-1849)

שליט מצרים בשנים 1805-1849. מוחמד עלי היה קצין עות'מאני ממוצא אלבני, שהגיע למצרים ב-1798 במסגרת המאבק העות'מאני בצבא הצרפתי. במצב המדיני המעורער שנוצר לאחר עזיבת הצרפתים מונה לפאשא של קהיר ב-1805, והסולטאן נאלץ להכיר בו כמושל הארץ. ב-1807 ביצר את שלטונו כשערך מסע הרג נגד הממלוכים, גורם הכוח המקומי החזק ביותר עד אז. בעזרת יועצים צרפתים בנה כוח צבאי בסטנדרטים של צבאות המערב. ב-1831 מרד בתורכים, כבש את החוף המזרחי של הים התיכון ואיים על יציבות כס הסולטאן העות'מאני. הוא הביס את הצבא העות'מאני גם ב-1839. מוחמד עלי הנהיג חידושים בתחום המנהל, בחקלאות ובתעשייה, אך משטרו התאפיין ברודנות לצורך ביצועו.

אסמאעיל פאשא (1830-1895)

נכדו של מוחמד עלי. התחנך בצרפת. שימש מעין שגריר לוותיקן ולצרפת והוביל את צבא מצרים להכרעת המרד בסודאן ב-1861. נתמנה לנאלי ב-1863, וב-1867 השיג פירמאן (צו מלכותי) מסולטאן האימפריה העות'מאנית שהעניק לו את התואר ק'די, ואשר הקנה לו עצמאות ריבונית מאסתאנבול, תמורת הבטחה להגדלת המס שהועבר לסולטאן. חזונו היה להפוך את מצרים למדינה אירופית, לפחות באופייה המנהלי. הוא פיתח את התעשייה, ייסד שכונה חדשה בקהיר, יזם סלילת רשת מסילות רכבת חדשה ועוד. כמו כן יזם תיקונים גם בתחום הפוליטי, ובהם הקמת מועצת נכבדים ב-1866, שהייתה גרסה מוקדמת של פרלמנט. אסמאעיל הוביל את מהלך חפירת תעלת סואץ תוך העמסת נטל כבד של חובות על כלכלת ארצו. הוא היה אורח רצוי בבירות המערב ועוטר בתוארי כבוד מטעם מלכת בריטניה. למרות זאת גברה התסיסה הפנימית והביאה אותו להטות עורף לאירופים כדי לרצות את בני עמו שסלדו מההתערבות החיצונית בענייני מצרים. לכן לחצו מעצמות המערב ב-1879 על העות'מאנים שיפעלו לסלק את אסמאעיל, וכך נעשה; הוא בילה את שארית חייו כאסיר מיוחס בטירה באסתאנבול.

מחקרים העלו כי שנאת המצרים ליהודים הייתה גדולה משנאתם לנוצרים שחיו במצרים באותה עת. עם זאת אפשר לומר בהכללה כי בימי העות'מאנים לא סבלו יהודי מצרים מפרעות, אך קהילתם לא חזרה לשיאה מימי ההלנים והפאטמים, ואף מספר בניה כמעט שלא גדל. בסוף המאה השמונה-עשרה היו בקהיר כ-3,000 יהודים, והם היו רוב הקהילה במצרים. שיעור צמיחה נמוך זה שיקף את היקף התפתחותה של מצרים בכלל.

בניית מצרים המודרנית והתבססות היהודים

"המאה התשע-עשרה הגדולה", משלהי המאה השמונה-עשרה ועד מלחמת העולם הראשונה, הייתה כאמור תקופה של התפתחויות שבמהלכן התעצבה מצרים כמדינה מודרנית. התפתחויות אלה בישרו ליהודים עידן חדש: התחזקות ביטחונם במחצית הראשונה של המאה ופריחה בסופה.

העידן כולו נפתח בקול תרועה קצרה. הצרפתים, בראשות נפוליאון בונאפרט, כבשו את מצרים ב-1798 והכריזו על שוויון הכול בפני החוק, אלא ששהותם בת שלוש השנים במצרים הייתה קצרה מכדי להשפיע על מעמד היהודים. משגורשו הצרפתים חזרו היהודים, כמוהם כשאר המיעוטים, למעמד של ד'מים. אלא ששוב לא היו פניה של מצרים כבראשונה. המנהל הריכוזי שיסד מוחמד עלי פאשא הכניס חוק וסדר גם בחיי היהודים. בעלי המקצועות שבהם היו דרושים לתנופת הפיתוח שזים השליט, עם זאת נותרו היהודים מופלים בהתאם לחוקי השריעה, והשנאה אליהם מצד המוסלמים לא פגה. נוסע בריטי חשוב, אדוארד לין, ששהה במצרים בשנים 1825-1835, דיווח בספרו על מנהגי בני מצרים כי היהודים שנואים על המוסלמים יותר מהנוצרים. אולם מוחמד עלי היה חזק מספיק כדי לא להידרש להסתה כאמצעי להסחת ההמון ממצוקותיו. האוכלוסייה הכללית אורגנה ובאה במסגרתה של המדינה, ורוח זאת נשבה גם על סדרי הפנים של קהילות היהודים. ב-1840 קם באלכסנדריה ועד קהילה יהודי ראשון. מעריכים (לפי התרשמות בלבד) כי מספר יהודי מצרים ב-1861 היה כעשרת אלפים.

בשלטונו של אסמאעיל (1863-1879) צברו מגמות אלה תאוצה. פתיחת השערים להון המערבי, מצד אחד, והעלייה בהיקף ההשכלה המקצועית, מצד אחר, הגבירו את מעורבות היהודים, בני המשפחות החשובות בקהילה, בכלכלה ובחיי הציבור. קהילות היהודיות (והנוצריות) התארגנו בהיקף רחב סביב מוסדות שהוכרו על ידי הממשלה. בימי אסמאעיל התעמעה עד למאוד האפליה ברוח "תקנות עמר" האסלאמיות המסורתיות, אך גם עתה נכרכו יחדיו שגשוג וקנאה. משנאלץ אסמאעיל להתפטר בלחץ המעצמות, התעוררו מהומות שהגיעו לידי התקוממות ("מרד עראבי" – ראו עליו בפרק הפעילות הפוליטית בספר זה). זו הייתה התקוממות שבישרה את ראשיתה של הלאומיות המצרית המודרנית. חלק מזעם המחאה העממית הופנה כלפי היהודים. במאי 1882 עלו כמה בתי כנסת בקהיר ובאלכסנדריה באש, ורבים מבני קהילות אלה ברחו אל מחוץ לערים. אלא שתוך חודשים ספורים כבשו הבריטים את הארץ, ובעת שלטונם עלו תולדות יהודי הארץ על מסלול של המראה.

התמורות בשלטון הבריטים היו רבות פנים: הבריטים (כמו בונאפרט) הנהיגו שוויון אזרחי בפני החוק, ומכאן ואילך התכרסמה משמעות החוק האסלאמי שכוונה לבלתי מוסלמים, ובטלה האפליה הממוסדת כלפי היהודים וכלפי המיעוטים האחרים. חסות קונסולרית זרה ובתי דין מעורבים (שנועדו לפסוק בין מקומיים לזרים) היו עתה למעשה בפיקוח הבריטים.

פתיחת סניף "כרמל מזרחי".
אלכסנדריה, 1906

כלכלת מצרים עברה לפיקוח ולניהול בריטיים. קשריה עם כלכלת המערב הלכו והתחזקו, והתרחבו עד מאוד ענפי הכלכלה העירוניים. ואולם הרוב המכריע של העלית המצרית המוסלמית המקומית המשיך לשגשג עם כלכלת הכותנה הפורחת ומיעט להפנות משאבים לענפי הכלכלה הבורגנית. ענפים אלה אוישו בעיקר בבלתי מוסלמים ובקבוצות הולכות וגדלות של מהגרים וזרים. קהיר ואלכסנדריה, ולצדן ערים נוספות שקמו בימי אסמאעיל לאורך תעלת סואץ (פורט סעיד, אסמאעיליה, סואץ), היו למרכזים של כלכלה חדשה זאת, והן הלכו ותפחו במהירות.

מצרים זאת (שראשיתה כאמור עוד בימי אסמאעיל) הייתה עתה אבן שואבת להגירה יהודית (וגם אחרת) מכל ארצות אגן הים התיכון, ממזרח אירופה וממרכזה, מצפון אפריקה ומארצות המזרח. מפקדי האוכלוסין שערכו הבריטים נותנים תמונה ברורה: ב-1897 כבר מנו יהודי מצרים 25,200 נפש, ב-1907 – 38,635, וב-1917 – 59,581. הרוב המכריע התגורר בקהיר ובאלכסנדריה, וקהילותיהן היו דומות בגודלן. אכן היו אלה שנות התמורה הגדולה בתולדות יהדות מצרים. רדיפות היהודים והאנטישמיות הגואה בחלקים של אירופה החישו את גל הירידה מצרימה, וכך גם מאפייני השלטון הקשוח של הסולטאן עבד אלחמיד השני (1876-1908) ברחבי האזור. יהודים השתלבו יפה בחברות המסחריות המקומיות והזרות של מצרים, בפקידות הקונסולרית, במשרדי הממשלה ובמערכות הכספים. בסוף המאה התשע-עשרה כבר בלטו יהודים בקרב הבנקאים, הרופאים, עורכי הדין, האגרונומים ובעלי העסקים הזעירים והסיטונאיים. היו גם תעשיינים וחברי הנהלות של החברות הגדולות. לצד כל אלה היו גם עניים, רוכלים, חנוונים, בעלי מלאכה זעירה ושאר בני מעמד הביניים הנמוך ושכבות מצוקה. תמורות חלו גם בתחום ההשכלה: לצד ה"חדר" היהודי המסורתי, תלמוד התורה והכשרת רבנים (במצרים נמנו בשנות הארבעים שש ישיבות רבניות) התפתח חינוך מודרני: רשת "כל ישראל חברים" החלה לפעול ב-1897 והתמידה בכך עד 1918 (בטנטא פעלה עד שנות הארבעים), ומשפחות העשירים ובני מעמד הביניים שלחו את בניהן לבתי ספר צרפתיים ואנגליים גבוהים. אולם למרות זאת ב-1907 נאמד, על ידי המפקד הבריטי, שיעור יודעי קרוא וכתוב מקרב היהודים ב-50% (לעומת 7% באוכלוסייה המוסלמית).

מרכז חברת התרופות "האחים גרין"
שבכיכר סוארס. קהיר, 1917 לערך

כל התמורות הללו יצרו במצרים ציבור יהודי רב תרבותי. חלק ניכר מהמהגרים למצרים מימי אסמאעיל והכיבוש הבריטי היו מארצות הים התיכון ומאירופה (כעשירית מהם מארצות מזרח אירופה ומרכזה). הקהילות המתרחבות, הספרדיות-המזרחיות והאשכנזיות, לא מיהרו להתגבש יחדיו. לצד מוסדות נפרדים – דתיים, חינוכיים ותרבותיים – נשארו בעינם גם ההבדלים הלשוניים בין יוצאי אירופה לבני המזרח: צרפתית, ערבית, איטלקית, לאדינו (מורשת גירוש ספרד), יידיש ועברית קישרו בין היהודים אך גם הפרידו ביניהם. חלקם הגדול דיבר כמה משפות אלה וכן כתב וקרא בהן בעיתונות יהודית, שהחלה להתפתח באווירה הקוסמופוליטית החדשה.

למרות מעמדם הטוב של היהודים במצרים בתקופה זו רק חלק מתושביה הוותיקים של הארץ היו בעלי אזרחות עות'מאנית-מצרית. כמעט כל המהגרים החדשים העדיפו להישאר באזרחותם הישנה וליהנות מהחסות הקונסולרית. לפי מפקד 1897, היו כמחצית מיהודי מצרים – 12,507 – בעלי אזרחות זרה, ולפי מפקד 1917 מנו הם 34,601 מתוך 59,581 (!), רובם הגדול היו חסרי אזרחות.

התפתחויות פוליטיות חשובות חלו אותה עת במצרים ובעולם היהודי בכלל. בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים התפתחו – ללא קשר ישיר ביניהן – הלאומיות המצרית המודרנית מצד אחד והציונות מצד אחר, אולם עד לאחר מלחמת העולם הראשונה דומה כי הקהילה היהודית המגוונת והמתרחבת של מצרים הייתה עסוקה בהתהוותה המחודשת ולא בתנועות אלה.

יהודים מעטים בלבד נטלו חלק בהתעוררות הלאומית-הפוליטית של הציבור המשכיל המצרי. הבולט שבהם היה יעקב גיימס צנוע, מייסדו ועורכו הראשון של כתב עת מצויר וסאטירי **אֶבּוֹ נְט' אַרְה זֶרְקָא'** (בעל המשקפיים הכחולים), בשלהי ימי אסמאעיל. כתב עת זה יצא בחריפות נגד התמכרותו של אסמאעיל למערב, ויעקב צנוע גורש ממצרים לאחר 15 גיליונות. הוא העביר את מערכת העיתון לפריס ושם היה לאחד התומכים העקביים של הלאומיות המצרית, יריב חד לשון לבריטים ולכיבושם את מצרים. בולטותו של צנוע רק המחישה את הימנעות הרוב המכריע של יהודי מצרים באותה העת מהתחברות למפלגות, לתנועות ולזרמים הרעיוניים של הזהות המצרית הפוליטית המודרנית.

אדישות פוליטית אפיינה בינתיים גם את היחס לציונות. אפשר אמנם לשחזר ניצנים של התחברות לרעיון ולתנועה הציונית. כך למשל יזם יוסף מרקו ברוך, יליד אסתאנבול, הקמת אגודות ציוניות בקהיר, באלכסנדריה ובפורט סעיד. זאת שבקהיר, "החברה הציונית בר כוכבא", נוסדה ב-1897, ושלוש שנים לאחר מכן אף פתחה בית ספר ציוני. אחד המחקרים העלה כי בין 1905 ל-1913 נוסדו בקהיר עשר אגודות בעלות צביון דומה, ובין 1904 ל-1908 קמו חמש אגודות באלכסנדריה. אלא שאותו מחקר הצביע גם על שוליותן של אגודות אלה, על התכחשות רוב הציבור המזרחי הספרדי לקיומן ועל חולשת ההסברה הציונית שהגיעה מהמערב בשפות אירופה, בייחוד בגרמנית.

"שנות העשרים המאושרות" – ליברליזם מצרי ורווחה יהודית

במהלך שנות העשרים של המאה הקודמת חוותה מצרים שפע כלכלי, ומשק הכותנה שגשג והגיע לשיאו בהשתלבו בהצלחה בכלכלת אירופה. הבריטים הצהירו ב-1922 כי יאפשרו מעין אוטונומיה פוליטית פנימית. ההגמוניה העולמית של המעצמות הליברליות, בריטניה וצרפת – עתה גם שליטות אימפריאליות של המזרח התיכון – הקרינה לאזור את יוקרת הפרלמנטריזם והישגיו. שנות העשרים במזרח התיכון, עת שלטון הבריטים

(במצרים, בעיראק, בעבר הירדן ובארץ ישראל) ושלטון הצרפתים (בסוריה ובלבנון), התאפיינו בגילויי אלימות מועטים, בסובלנות כלפי מיעוטים ובתנופה של פיתוח כלכלי. היהודים נהנו מכל אלה, ובמצרים נהנו אולי יותר מבכל ארץ אסלאמית-ערבית אחרת.

לאחר מלחמת העולם הראשונה התמסדה התנועה הלאומית המצרית כשבבסיסה תפיסותיה המודרניות ותודעת עצמיותה של מצרים. המפלגה הראשית, מפלגת ה"נַפְד" (שקמה ב-1919), שאבה את כוחה מחיים פרלמנטריים חדשים. הוּפּד ויריבותיה הראשיות עיצבו ב-1923 חוקה ששרדה עד מהפכת הקצינים של 1952. חוקה זאת קבעה פוליטיקה של תחרות מפלגתית חופשית יחסית והשתיתה את זכויות הפרט על אזרחות מודרנית, ולא על מוצא עדתי או דתי. החוקה הגדירה את מצרים כמדינה אסלאמית שלשונה ערבית, אך באופן שלא פגע בזכויות האזרחיות השוויוניות של לא מוסלמים.

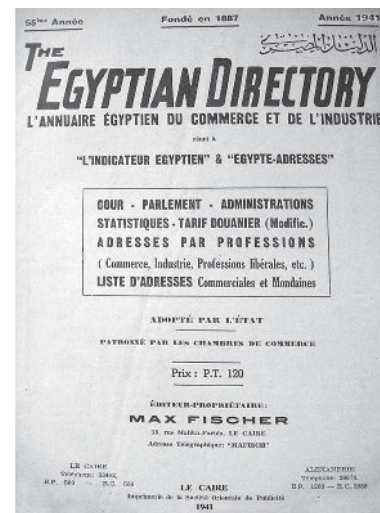
לצד מהפכה אזרחית-פוליטית זאת בישרה הלאומיות המצרית המודרנית בשנות שיאה אלה גם רוח של סובלנות רב תרבותית. הזהות המצרית המודרנית שבה וחיברה את משכילי מצרים ומנהיגיה להיסטוריה רבת הפנים והייחודית של ארצם. עתה שבו והתוודעו המצרים אל העבר הפרעוני, ההלני, הרומאי, הנוצרי והאסלאמי לתקופותיו. מצרים התגלתה להם מחדש לא רק כביתה של תרבות אסלאמית, אלא גם כביתן של תרבויות רבות, רובן בעלות זיקה ברורה למערב. הלאומיות המצרית ה"פרעונית" (כפי שכינוה רבים) הייתה יכולה להכיל בהגדרתה את כל תושבי מצרים ואזרחיה. התנועה הלאומית המצרית אכן הייתה מהיחידות באזור כולו שפתחה שעריה בשנות פריחתה הליברלית גם ליהודים.

זה היה תור זהב ליהודים אך גם עתה החזיקו רק כשישית מבני הקהילה באזרחות מצרית. גם משנחקק ב-1929 חוק אזרחות חדש, שביקש להקל על המצטרפים וחזק את תחושת היותם שווים בפני החוק, לא מיהרו רבים להתאזרח. מצרים הליברלית נראתה מחוברת יותר ויותר לעולם ולכלכלתו, ורוב יהודיה ביכרו להישאר במעגל קוסמופוליטי זה. ואמנם התערותם של יהודי מצרים במשק המצרי, דהיינו באגפו העירוני-הבורגני, הגיעה עתה לשיאה. שכבה דקה של משפחות יהודיות אמידות (פחות מעשירית הקהילה), רובן מאצולת היישוב הספרדי הוותיק (משפחות מוצירי, קטאוי, מנשה, סיקורל, סוארס ועוד), עשו חיל בתעשייה, בתחבורה, בבנקאות, בסחר חוץ, ברשתות שיווק ובבתי כול-בו. גם מעמד הביניים היהודי – שמנה אז כשני שלישים מן הקהילה – גדל עם התרחבות האפשרויות והעלייה במספר המשכילים. רשת בתי הספר היהודיים המודרניים התרחבה, וכמחצית המשפחות היהודיות שלחו את בניהן לבתי הספר של הזרים במצרים. בעלי מקצועות חופשיים למיניהם השתלבו בחברות הגדולות וביזמות מקומיות. מתחתיהם נותרו כמובן יהודים רבים, כרבע הקהילה, בתחתית מעמד הביניים הנמוך ובשכבות המצוקה.

הקייטוב החברתי-הכלכלי בקהילה, ועמו – לא תמיד בהתאמה – ההבדלים הלשוניים והתרבותיים בין המזרחים והספרדים לאשכנזים, מנעו גיבוש הרמוני של יהודי מצרים והזינו תופעות של ניכור פנימי ופלגנות. קהילת קהיר למשל התפצלה לשלוש מערכות חברתיות ודתיות – כ-80% ספרדים, כ-6,000 אשכנזים וכ-5,000 קראים, לפי מפקד 1927 (על קראי מצרים ראו להלן בפרק נפרד). אלא שלצד זאת בלטה גם תנופת יצירה

גני מנצורה בתחילת המאה העשרים

"המדריך המצרי", כולל כתובות ומספרי טלפון של עסקים בתחום המסחר והתעשייה. קהיר, 1941

משותפת, בייחוד בשתי הקהילות הגדולות של אלכסנדריה וקהיר. עשרות מועדונים, כתבי עת, התאגדויות ספורט ונוער יצרו בשנות העשרים חיים יהודיים תוססים. יחסיהם של היהודים עם המוסלמים היו אז סבירים למדי, וודאי טובים מאלה שהיו להם עם הנוצרים לעדותיהם (שהתחרו עם היהודים על פלחי הכלכלה העירונית). הרבנים הראשיים של מצרים בשנים 1920-1939, הרב רפאל בן-שמעון (עד 1921), ובייחוד הרב חיים נחום אפנדי, הוזמנו לאירועים ממלכתיים אצל פואד ואצל פארוק כסמלים לרב תרבותיותה של הארץ. עד מחצית שנות השלושים נרשמו מקרים זניחים בלבד של אלימות נגד יהודים במצרים.

למרות כל זאת מיעטו היהודים ליטול חלק בחיים הפוליטיים והציבוריים, בדיוק כפי שנמנעו ברובם מלהתאזרח רשמית. יהודים מעטים בלבד נכנסו לפעילות במפלגת הוופד או אצל יריבותיה. לאון קסטרו למשל ערך עיתון – *La Liberté* – שתמך בוופד. יהודים אחדים נכנסו לפרלמנט המצרי, ומעטים לפעילות בעירויות או במנגנונים הממשלתיים. יוסף אצלמן קטאוי, נשיא קהילת קהיר (1924-1942), אף נבחר לקנט המצרי, ובנובמבר 1924 מונה לשר האוצר. מחוץ למעגל הפרלמנטרי המרכזי בלטו יהודים ספורים בשורותיה הדלילות של מפלגה קומוניסטית שבתקופה זו עדיין הייתה שולית.

פעילות ציונית ניעורה אט אט בשנות העשרים. בריחת יהודים מארץ ישראל למצרים בעת מלחמת העולם הראשונה חידדה את תחושת הלאומיות היהודית, ולאחר המלחמה נוסדו כמה עיתונים שהפיצו את תודעת הציונות. הבולט שבהם היה **ישראל**, בעריכת אלבר מוצירי, שהתפרסם בשנים 1920-1939 בעברית, בערבית ובצרפתית. **ישראל** חיזק את הזיקה ליהדות העולם, ליישוב העברי בארץ ישראל ולציונות כתנועה של התעוררות לאומית יהודית. אולם תחושת הלאומיות היהודית הייתה מנת חלקם של מעטים, והרוב המכריע המשיך להסתייג מהציונות במשמעותה האופרטיבית – היערכות לעלייה. הציונות

העלית המצרית בטקס חנוכת פסל "תחייתה של מצרים". במרכז התמונה המלך פואד מוקף אנשי חצר, מדינאים, עשירי המדינה וכמה מראשי קהילות הזרים, ובהם רבה של יהדות מצרים, הרב נחום אפנדי (במשקפיים, זקן לבן). מצרים, 1928

במצרים של שנות העשרים התאפיינה בעיקר בחיזוק התודעה היהודית ההיסטורית, בהתארגנות הקהילתית המודרנית ובחינוך הנוער ברוח של גאווה יהודית – כל זאת תוך המשך ההשתלבות במצרים הפלורליסטית. מועדוני ספורט יהודיים למשל, כמו מכבי אלכסנדריה או מכבי והכוח קהיר, פעלו ברוח זאת, וכמו אגודות של זרים ובני מיעוטים אחרים הפעילו את הנוער היהודי במסגרות הספורט של מצרים. משלחת של ספורטאי מצרים למכבייה הראשונה ב-1932 כמו ייצגה תפוצה של רווחה.

מימין: חברי תנועת "מכבי" בפורט סעיד, 1947

משמאל: חברי תנועת "מכבי" בטיול לפירמידות. קהיר, 1947

משברי הפרלמנטריזם ודחיקת היהודים

המעבר לשנות השלושים בישר תפנית לרעה, ובראייה לאחור – את ראשית קצה של יהדות מצרים. המשבר העולמי הגדול שפקד את כלכלות העולם המפותח משלהי 1929, הידרדר למשבר כולל של העולם הליברלי באותן שנים. הוא סימן גם את ראשית תהליך שקיעתו של הפרלמנטריזם הליברלי במצרים.

במחצית הראשונה של שנות השלושים נחלשה כלכלת מצרים עד מאוד. מחירי הכותנה ופעילויות הסחר העולמי והמקומי קרסו. מתחים חברתיים זעזעו את הארץ, ודור צעיר ורעב של משכילים החל קורא תיגר על העלית הוותיקה. תמורות אסטרטגיות בעולם הרחב – עליית כוחן של איטליה וגרמניה בעלות המשטרים הטוטליטריים והאנטי-ליברליים – הקרינו על האזור כולו ועל האווירה במצרים. בראשית שנות השלושים צצו תנועות וארגונים שהתריסו נגד הלאומיות המצרית הפרלמנטרית-הליברלית ונגד העלית הוותיקה שמאחוריה. רבים ממשכילי הארץ החלו נוהים אחר לאומיות כוחנית, מעריצת צבאיות ושוחרת מנהיגות חזקה, החותרת למאבק אלים למען מצרים כמעצמה בעלת השפעה רבה במזרח הערבי והמוסלמי. "מצרים הצעירה" (מִצְרַיִם אֶלְפִּיתָא), מצד אחד, ו"האחים המוסלמים", מצד אחר, הדגישו ממדים אלה תוך דחיקת בני מיעוטים וזרים אל מחוץ להגדרת הזהות והאזרחיות המצרית. מאחורי הנהייה אחר אידאולוגיות אלה עמד גם האינטרס המתעורר של מעמד הביניים המצרי החדש והמתרחב. רבים מצעירי מצרים, שקנו השכלה מקצועית עם הרחבת החינוך משנות העשרים, חתרו לרשת את ענפי הכלכלה העירונית הבורגנית שהייתה ברובה, כזכור, בידי הזרים במצרים. כלפי היהודים הלך ונוצר ממד נוסף של עוינות, ובייחוד אצל מדגישי האסלאם או הזהות הערבית – שאלת ארץ ישראל והמאבק עליה. תולדות דחיקת היהודים מפריחתם בימי

"האחים המוסלמים" ("אלאכ'יאן אלמסלמון") ארגון דתי-פוליטי שנוסד במצרים ב-1929 על ידי חסן אלבנא (1906-1949). "האחים המוסלמים" דוחים בתוקף את הדגם המערבי של המדינה ושל החברה ושואפים לממש את חוקי האסלאם בחוקה ובחיי החברה והכלכלה באמצעות מנגנון מודרני של חינוך, סעד ועזרה הדדית. ביום השנה של הצהרת בלפור בשנת 1945 ביצעו פעילי "האחים המוסלמים" פוגרום ברכוש ובבתי הכנסת של יהודי קהיר. ב-1948 היו "האחים המוסלמים" אחראים לרציחתם של יותר מחמישים מיהודי קהיר. תנועה זו היא אופוזיציה קבועה למדינאים החילוניים במצרים. ההתנקשות בראש ממשלת מצרים מחמוד פֶּהְמִי אֶלְקַרְאִשִי בדצמבר 1948 יחסה להם, וכתגובה נרצח אלבנא, מייסד הארגון, כעבור חודשיים. ממשלת "הקצינים החופשיים" במצרים אסרה ב-1954 כל פעילות של הארגון, ומנהיגיו נידונו למשפטי ראווה.

"החולצות הכחולות" – מארגוני הנוער שהושפעו ממאפייני ההתארגנות הפשיסטיות ופעלו במסגרת ה"ופד" כארגון קדם-צבאי אלים. מצרים, 1936

במהלך המלחמה (1939-1945) שרר משטר חירום במצרים, ובתוך המתח הכללי לא נרשמו פעולות איבה מיוחדות נגד הזרים. אולם בספטמבר 1945, מיד לאחר הסרת ההגבלות, פרצו התסכולים והזעם שנצברו, ובחלקם הופנו ישירות כלפי היהודים. חידוש ההפגנות האלימות כנגד הבריטים וכנגד המשטר הסתמן ב-2 בנובמבר 1945, יום השנה להצהרת בלפור. איחוד שורות המרי התאפשר עם הקמתה של "חזית אנטי יהודית מאוחדת של האגודות המוסלמיות והערביות" לקראת "יום בלפור", שהוקיעה את היהודים כסוכני הציונות, הבריטים והקומוניזם גם יחד. הסתת הנוער והמוני קהיר הותירה אחריה באותו יום כארבע מאות פצועים וספרי תורה – מספריו של בית הכנסת האשכנזי הראשי של קהיר – שרופים. זעמם של בני מעמד הביניים המצרי על אגפיו – נוער משכיל, ארגוני המיליציה, האידאולוגים של האסלאם הפוליטי, של הלאומיות המצרית הלוחמנית, או של הפאן-ערביות – הופנה מעתה כלפי היהודים כמכנה משותף וסמל לכל מה שנאבקו בו. מראות כמו אלה של "יום בלפור" 1945 חזרו ונשנו, עתים ביתר שאת, לקראת מלחמת 1948 בארץ ישראל ובמהלכה לצד המאבק המחרף בבריטים (בייחוד בשבת, ה-26 בינואר

מצרים הליברלית של שנות העשרים ועד גירושם מהארץ עברו דרך פרקי הסכסוך על ארץ ישראל, החל במרד הפלסטיני של 1936-1939, דרך מלחמת 1948 ומלחמת סואץ ב-1956.

מעמד הביניים המשכיל והנוער הלומד של מצרים לא הרפו עוד מהמשטר הישן במצרים. מאז 1936 ועד למלחמת העולם השנייה התארגנו הצעירים במיליציות צבאיות למחצה, הפגינו נגד הממסד ונגד הבריטים, והתפעלו – חלקם גם הסתייגו – מהמסרים הפוליטיים והתרבותיים של הפשיזם. בתוך כך הלך והתערער מעמד המשפטי של כלל הזרים במצרים (ביטול החסויות, הקפיטולציות ב-1937), וגברו חששות היהודים על רקע האלימות בארץ ישראל (העיתון הציוני **ישראל** סגר שערו ב-1939).

1952, אז עלו באש מרכזי סחר ובתי כול-בו במרכז קהיר).

לא כל בני מעמד הביניים המצרי והנוער המשכיל ביקשו להוציא את היהודים מהגדרתה ומחייה של הארץ. היו מנהיגים שהדגישו את הצורך במאבק לאומי וחברתי הומני ואף ראו ביהודים קרבנות של תרבות אירופה החומרנית והקשוחה. על מצרים ותרבותה, טענו, להפגין אנושיות חמה המאפיינת את כל בני המזרח. אולם ככל שהעמיק המשבר הכללי כן גברו הקולות שזיהו את כל היהודים עם הציונות ועם אויבי מצרים. גם חלקים נרחבים בעלית השלטת נפרדו עתה מהליברליזם ומהסובלנות. ביולי 1942 עוד הצהיר מֶצְטָפָא נְחָאס, ראש הממשלה הוופדיסטי, באוזני הרב נחום אפנדי כי גם אם יכבשו הנאצים את מצרים, לא תסכים הממשלה לחוקק חוקים אנטישמיים (מצביאו של היטלר, ארווין רומל, כבר פלש לתוככי הארץ, והוא הובס רק בסוף אותה שנה). ברוח זאת הודיעה הממשלה במהלך מלחמת

מסעדה בעליות ארמנית לאחר השרפה הגדולה. קהיר, 1952

1948 כי לא תפגע ביהודים שאינם ציונים. אלא שבשל הלחץ הגובר מבית, וכששאלת ארץ ישראל עומדת מנגד, נטשו גם רבים מבני העלית את הערכים שהפיצו משנות העשרים. לחלקם היה נוח להפנות את זעמם של הנוער המשכיל ושל חוגי האופוזיציה כלפי היהודים וכלפי הזרים. ביוני 1947 חוקקה הממשלה חוק שקבע כי בכל חברה כלכלית יהיו לפחות 40% מהמנהלים ולפחות 75% מן המועסקים בעלי אזרחות מצרית. מעבר לפגיעה החומרית ביהודים היה בכך גם איתות רשמי למחצה שהיהודים, ובכלל הזרים, לא ייהנו עוד מהגנת השלטונות. "המנגנון הסודי", האגף המחתרתי החמוש של האחים המוסלמים, נקט אלימות שיטתית כלפי היהודים, כולל מעשי רצח. עד מהרה, עם תחילת הקרבות בארץ ישראל, הידרדר עוד יותר מצבם הכללי של היהודים בעקבות דברי הסתה שהושמעו נגדם, ולא רק מפי דִבְרֵי האופוזיציה. נאמר שהם כולם ציונים, אויבי הארץ המשתפים פעולה עם הבריטים. במאי 1948 הצהיר ראש הממשלה מחמוד פְּהִמִי אֶלְגַּקְרָאשִי כי היהודים הם קומוניסטים וציונים גם יחד, ללא הבחנה. בעת המלחמה נעצרו כמה מאות מיהודי מצרים בתואנה זאת ורכושם הופקע. גם רכושם וביטחונם של אלה שלא נעצרו היה להפקר עד סופו של המשטר ביולי 1952.

אל מול כל אלה יכלו יהודי מצרים לבחור באחת משלוש דרכי תגובה: להבליג ולהיטמע ככל האפשר בציבוריות המצרית; להיכנס לפוליטיקה של מצרים ולפעול באופן מעשי; לחפש את הדרך לצאת את מצרים, דרך הציונות ובלעדיה.

דרך ההבלגה וההיטמעות התאפשרה אך מעט. מראשית שנות השלושים, עת החל המשבר, התחרטו יהודים רבים על כי לא ביקשו אזרחות מצרית בשנים שעוד הוזמנו לעשות כן. עתה הונהגה סחבת בכל הקשור לתהליך ההתאזרחות והוא נעצר למעשה. ב-1947 היו רשומים בפנקסי הקהילה כ-67 אלף יהודים, אבל רק כחמישית מהם היו אזרחי מצרים. יש המעריכים כי מעבר למספר הרשומים בפנקסים אלה התגוררו אותה עת במצרים עוד כעשרים עד שלושים אלף יהודים נוספים, כולם חסרי אזרחות מצרית. בשנות השלושים נעשה מאמץ להתקרב לחברה המצרית. היהודים פעלו להתאים ככל האפשר את בתי הדין הייחודיים שדנו בענייני אישות למערכת המשפט של המדינה. ב-1934 הגבירו בתי הספר היהודיים את לימודי הערבית והתרבות הערבית בהתאם לדרישת משרד החינוך. היה זה מעט מדי ומאוחר מדי. מעטים מקרב המהגרים החדשים עשו באמת כדי להתקרב לתרבות הארץ. מוצלחת יותר הייתה ההשתלבות במערכות הספורט, תחום שבו בלטו ממילא רבים מבני הזרים בכלל, שאף הביאו למצרים כבוד בין-לאומי. מועדוני הספורט היהודיים שהוזכרו לעיל פעלו במסגרות הכלליות ובנבחרות מצרים וקירבו נוער יהודי לזה המצרי. אלא שגם בתחום סמלי זה חלה הידרדרות, בייחוד לעת מלחמת 1948. למשל: נבחרת הכדורסל שייצגה את מצרים באולימפיאדת לונדון באותה שנה מנתה גם שני שחקנים יהודים בולטים, אליהו עמיאל וזיזי הררי, אולם השתתפותם במשחקים נמנעה בפקודתו של המלך פארוק. ב-1949 אירחה מצרים את אליפות אירופה בכדורסל (וזכתה בה). הפעם נדרשו שני השחקנים היהודים להתאסלם כתנאי להשתתפותם, ומשסירבו – נופו.

הכניסה למרכז הפוליטיקה המצרית, אפשרות שהיהודים זנחו עוד בשנות העשרים, הלכה ונחסמה ככל שהצטמצמו אגפיה הליברליים. עם זאת לאחר מלחמת העולם השנייה התחזקה הנטייה אצל חלק מהיהודים לפנות לתנועות שבשוליים, בייחוד לארגוני שמאל וקומוניסטים.

הרעיונות החילוניים של הסוציאליזם והקומוניזם העולמיים מיעטו לחלחל אל תוך הציבוריות המצרית, ובייחוד אל הרוב המוסלמי. תנועה קומוניסטית קטנה פעלה במצרים

מְחֻמָּד פְּהִמִי אֶלְגַּקְרָאשִי (1888-1948)

פוליטיקאי מצרי. מהנדס בהכשרתו. הצטרף בצעירותו ל"יפוד" ונעשה פעיל בולט בה, עד שנתמנה לשר בממשלתו ב-1936. שנה לאחר מכן פרש מן המפלגה על רקע חילוקי דעות עם הזרם המרכזי בה בנוגע למדיניות הבלתי מתפשרת של ראש הממשלה מצטפא אלנחאס. ייסד עם אחמד מְאָהֶר את "המפלגה הסְעִדִית", על שם סעד זַעִילֻל, בטענה שהם מייצגים את המדיניות המקורית של ה"יפוד". לאחר רצח מאהר ב-1945 מונה לראש הממשלה.

משנות העשרים, אך רוב פעיליה היו זרים ממוצא אירופי. עם הקומוניסטים של אותה תקופה נמנו גם יהודים, הבולט שבהם הוא יוסף רוזנטל, וחלקם גם קיים קשרים עם המפלגה הקומוניסטית, הערבית-היהודית, בארץ ישראל. בשנות השלושים נוספו כמה ארגוני שמאל אנטי-פשיסטיים, וגם אליהם הצטרפו יהודים, בייחוד מקרב תלמידי בתי הספר התיכוניים הצרפתיים באלכסנדריה ובקהיר. פעילות זאת נותרה בשולי האירועים עד לאחר מלחמת העולם השנייה, אך החלה לבלוט לאחריה.

המשבר הכולל שפרץ לאחר תום מלחמת העולם השנייה חיזק מגמות שמאלניות בקרב רבים מבני מעמד הביניים במצרים. עתה קיבלה מנהיגותם של יהודים בתנועה הקומוניסטית המצרית משמעות הן לנוכח האירועים הכלליים והן לנוכח גורל הקהילה היהודית. האחים הררי עשו את כתב העת שלהם **אַלְפָּאֵתַב אַלְמַצְרִי** (בעריכת בכיר האינטלקטואלים, טֶהֶ חֶסֶין) לאחת ממסגרות הביטוי החשובות למחאת האינטלקטואלים המצרים. אישים כמו ראול והנרי קוריאל, הלל שוורץ, ריימונד דואק, יוסף דרוויש, צ'אדק סַעַד ואחרים ארגנו סטודנטים ופועלים והתסיסו אותם נגד צמרת המשטר, נגד הקפיטליזם ונגד הבריטים. הקומוניסטים כשלעצמם התפצלו והתאחדו: "התנועה המצרית לשחרור לאומי" ואגודת "הניצוץ" (אַלְשַׁרְאֵה) התאחדו ב-1947 והקימו את "השחר החדש" (אַלְפֶּרְ אַלְגֵּדִיד). רבים ממנהיגיהם נעצרו, וחלקם אף גורשו ממצרים. לא היהודים הקומוניסטים הובילו את המערכה לכרסום אושיות המשטר, אך הם בהחלט תמכו בה. הם גם הזיקו לתנועת המחאה, שכן צבעו את השמאל המצרי בגוון יהודי. מכל מקום, גם בימי שיאה אלה לא מנתה התנועה הקומוניסטית במצרים יותר מכחמשת אלפי חברים ופעילים. בדצמבר 1949, משהתארגנה התנועה הקומוניסטית מחדש, היא התנערה ממנהיגות היהודים ומהשתתפותם.

הקומוניסטים שאפו לפתור את בעיות מצרים במסגרת מהפכת פועלים עולמית, על-לאומית וחילונית, והיהודים שבהם הוסיפו לכך התכחשות לציונות ומאבק נגדה. כך למשל הקים עזרא הררי באפריל 1947 את "הליגה היהודית נגד הציונות", אולם במקום ישועה אוניברסלית הניבה הפעילות הקומוניסטית את העמקת העיונות ליהודים בציבוריות המצרית הכללית. תדמית היהודים כמשרתי האימפריאליזם הבריטי, כקומוניסטים וכציונים גם יחד רק הלכה והתחזקה.

האפשרות הציונית הלכה ונבנתה בשנות המשבר שלאחר מלחמת העולם. כזכור, היו לה התחלות בראשית המאה, היא קפאה בעת מלחמת העולם הראשונה והתחדשה בעקבות הצהרת בלפור, אלא שהשפע בשנות העשרים והסתייגות המשפחות היהודיות הוותיקות עיכבו את המשך התפתחותה. אולם בשנות השלושים, ככל שהתחדדה ההגדרה האסלאמית-הערבית של הדור המצרי החדש, כן הלכה תודעת הציונות והכתה שורשים בקרב צעירי הקהילה היהודית. בשנת 1932 למשל החלה פעילות תנועת "השומר הצעיר", ובדצמבר 1934 עלתה לארץ קבוצה מחבריה והצטרפה לאחד הקיבוצים. למכבייה השנייה, שנערכה בשנת 1935, כבר שלחה יהדות מצרים משלחת בת 37 ספורטאים, והאירוע כולו עמד בסימן שעת חירום לעם בתפוצותיו. תנועות נוער נוספות, כמו בית"ר, מכבי והצופים, פתחו סניפים בקהיר ובאלכסנדריה.

במהלך מלחמת העולם השנייה התמסד הקשר עם התנועה הציונית. ב-1942, בעוד הגרמנים נערכים בשערי מצרים, נמלטו יהודים רבים מאלכסנדריה ומקהיר אל ערי המחוז, וחלקם הקטן אף המשיך לארץ ישראל. מספר השליחים מהארץ גדל, ובראשית 1944 נוסדה "הפדרציה הציונית המצרית", ואליה מיהרו להירשם כאלף חברים, רובם המכריע בני נוער. תנועות ציוניות נוספות פתחו סניפים במצרים. "השומר הצעיר", "מכבי"

טֶהֶ חֶסֶין (1889-1973)

סופר, חוקר, מגדולי אנשי הרוח בעולם הערבי במאה העשרים. נתעורר בהיותו תינוק, אך למרות מגבלתו הצליח לרכוש השכלה. למד בֶּכְתָּאב ("חדר" מסורתי) ולאחר מכן באוניברסיטת אַלְאֵהֶר בקהיר. אחר כך נסע ללימודים בסורבון בצרפת. חסין חזר למצרים וכיהן במשך עשרות שנים בכמה משרות הוראה ומחקר באוניברסיטאות מצרים. ב-1950 נתמנה למשך שנתיים לשר החינוך וב-1958 ליו"ר ועדת התרבות של הליגה הערבית. חסין כתב עשרות חיבורים בנושאי ספרות, תרבות וחברה. תפיסתו הייתה שהתרבות הערבית-המזרחית זרה למצרים, ושעל המצרים להתחבר לתרבות המצרית המקורית (פרעוניות) ולתרבות אגן הים התיכון. ספרו **פִּי אַלְאֵב אַלְגֵּ'אֵהֶלִי** (על הספרות הטרנס-אסלאמית) עורר סערה לאחר שטען בו שהשירה הערבית הקדומה אינה אותנטית, ונמצאה בו רמיזה כביכול שהקוראן אינו מקור היסטורי אותנטי. חסין יזם את הפיכת מערכת החינוך במצרים לחופשית. הוא תמך במהפכת הקצינים ב-1952.

מפגש של פעילי ההסתדרות הציונית במצרים עם נשים חברות הארגון של הנוער היהודי. קהיר, 1943 לערך

(רק הסקציה הצופית; הסקציה הספורטיבית בקהיר ובאלכסנדריה הייתה אנטי-ציונית), "החלוץ", בית"ר ועוד הנחילו תרבות עברית ואת רעיונות העלייה וההגשמה. ב-1945 למשל מנו חברי "השומר הצעיר" בקהיר כ-500 חניכים, ובאלכסנדריה כ-300. ממשלת מצרים העלימה עין, ואפשר אף שראתה זאת בחיוב. הממסד הוותיק, הפרלמנטרי והמלוכני, לא התקשה להבין כי עיקר הסכנה נשקפת לו מרדיקליזציה של מעמד הביניים המקומי על אגפיו. יציאת יהודים ממצרים, בייחוד צעירים משכילים ותוססים, שיפנו את משרותיהם למקומיים ויתעלו את מרצם למקום אחר (אמנם על חשבון הפלסטינים), נראתה לעלית הרע במיעוטו. ואכן, עד שלהי 1947, עת פרוץ האלימות בארץ ישראל, אפשרה הממשלה פעילות ציונית מוצנעת במצרים אך אפקטיבית. פעילות זו נאסרה כמובן בזמן מלחמת 1948, עת הפכה הקהילה כולה לאויבי הארץ בעיני הציבור כולו. עם תום המלחמה ועם הקמת מדינת ישראל החלה הציונות במצרים להתממש הלכה למעשה. המשטר שב והעלים עין משיקוליו שלו, וגל עלייה, שרבים בו היו מדלי העם, הלך והתרומם. התארגנויות מקומיות, תנועות הנוער הציוניות ושליחי ישראל יזמו ראשיתה של יציאת מצרים מחודשת. בשנים 1949-1952 עזבו את הארץ בין חמישית לרבע מבני הקהילה. רובם ככולם עברו בנמלי אירופה והגיעו לישראל. היו בהם אך מעטים מבני המשפחות העשירות והעלית הוותיקה. אלה ולמעשה רוב הקהילה נותרו מאחור בתקווה שמצרים תתעשת ותחזור לפתיחותה הליברלית.

נאצרים וסופה של יהדות מצרים

מהפכת הקצינים של 23 ביולי 1952 החלה ספירה מהירה לאחור לקראת חיסולה המלא של הקהילה היהודית העתיקה במצרים. המשטר החדש חתר לשינוי מהפכני. הוא סילק מהבמה הפוליטית את העלית הוותיקה על מפלגותיה ואת בית המלוכה. הקולונל גמאל עבד אלנאצר, מנהיג ההפיכה, איש צעיר וכריזמטי, היה לשליטה הבלעדי של הארץ, ותוך כארבע שנים חולל בה ובמעמדה תמורות מפליגות. נאצר וחבריו כוננו שיטה חד-מפלגתית ויזמו את ראשית תכנונו של סכר ענקים באסואן, שישנה את סדרי הבריאה לטובת

אח ואחות למשפחת קנדיוטי ברחוב סלימאן פאשא. קהיר, 1952

נמאל עבד אלנאצר (1918-1970)

נשיאה השני של מצרים. יליד אלכסנדריה. ב-1937 התקבל לאקדמיה הצבאית של מצרים ונשלח כעבור שנתיים לסודאן. ב-1948 השתתף בפלישת הצבא המצרי לנגב, והיה בכוח המצרי שכותר ב"פיס פלוג'ה". ב-1949 התלכדו חבריו הקצינים בארגון המחתרתי "הקצינים החופשיים". באוקטובר 1954, כשנתיים לאחר המהפכה, נטל נאצר את רסן השלטון לידי. נאצר רקם בתחילה קשרים חיוביים עם מדינות המערב, אולם עסקת נשק עם צ'כוסלובקיה, חברת הגוש המזרחי, נתפסה במערב כהפניית עורף מצדו. כשהוביל את הלאמת תעלת סואץ (ראשית 1956) התעצם הקרע עם המערב, והגיע לשיאו במלחמת 1956. נאצר הוביל מהלכים רבים בקנה מידה לאומי, ובהם

הקמת סכר אַסְוָן וביצוע רפורמה חקלאית. מדיניותו העצמאית, הצלחתו במלחמת 1956 ואישיותו הכריזמטית הקנו לו מוניטין בכל רחבי העולם הערבי, ונאצר נעשה מנהיג כלל-ערבי. הוא הטיף לאיחוד מדינות ערב ולפעולה למען האינטרס הערבי תוך מאבק באימפריאליזם המערבי. מדיניות זו, ה"פאן ערביות", מכונה לעתים על שמו "נאצריזם". בשנות השישים קרא בגלוי להשמדת ישראל. באביב 1967 הובילו מהלכיו (הכנסת הצבא המצרי לסיני, סגירת מצרי טיראן וסילוק כוח האו"ם מרצועת עזה) למלחמה כוללת עם ישראל. התבוסה הצבאית הביאה אותו להתפטר במהלך המלחמה, אך הוא שוכנע להישאר בשלטון וכיהן כנשיא עד מותו.

רפאל גרין

כלכלה מהפכנית. בתוך כך הגיע משטר הקצינים להסכם עם הבריטים, ובו ויתר על שאיפות מצרים בסודאן והשיג את פינוים של הבריטים ואת עצמאותה המלאה של מצרים באביב 1956. במהלכים אלה ואחרים ביצר נאצר את מעמדו כאחת הדמויות החשובות במרחב המתעורר של אסיה ואפריקה ובדיפלומטיה העולמית. חזונו כלל היפרדות ממגבלותיו של עמק הנילוס ופתרון בעיות מצרים כמנהיגה ראשית של העולם הערבי כולו. משנה זו – הנאצריזם – הלכה והתגבשה לאורך זמן והשפיעה על גורל מצרים ועל עתיד המזרח התיכון כולו עד תום שנות השישים.

המהפכה הנאצרית השפיעה על גורל יהודי מצרים כבר בשנותיה הראשונות. מהזווית שבה ראינו לעיל את תולדות הקהילה לאורך המאה העשרים חשוב עתה לשוב ולעמוד על הממד המעמדי-חברתי. באופן כללי, כבר בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה פעלו בני מעמד הביניים המשכיל של מצרים כנגד הזרים – ובכללם היהודים – שחלשו על ענפי הכלכלה הבורגנית למיניהם. ראינו כיצד הגדירו מחדש, עוד בשנות השלושים, את מצרים באופן שיוציא מכלל לגיטימיות אזרחית את מי שאינם ערבים או מוסלמים. שאיפתם לכוון אומה ערבית (או אסלאמית) כול-אזורית בראשות מצרים ניזונה גם מעניינם הכלכלי הזה וגם מראיית הזרים כמייצגי עליונותו המשפילה של המערב. המהפכה הנאצרית אכן ייצגה גם את האינטרסים הללו של מעמד הביניים המצרי ואת הרעיונות הלאומיים-ערביים שהבשילו בהדרגה מאז שנות השלושים. עתה, בשנות החמישים, התחזקה העוינות כלפי הזרים על רקע התגברות המתח בין מצרים למעצמות המערב. בייחוד התחזקה העוינות כלפי היהודים על רקע הידרדרות הסכסוך הישראלי-הערבי.

שתי פעולות ישראליות האיצו את האסון שהלך והתרגש על קהילת יהודי מצרים: האחת ידועה בשם "עסק הביש" או "פרשת לבון", על שמו של שר הביטחון הישראלי (פנחס לבון) שאישר

שמונה חברים (מתוך ארבעה-עשר) מקבוצת "הפרשה". שער העיתון במחנה, ו"א" בשבת תשט"ו, 3 בפברואר 1955

"קדושי קהיר"

"סא"ל משה מרוזק (גיל) הי"ד"

משה בן רחל (לביית מנשה) וליטו (אלי) אברהם מרוזק נולד בקהיר בט"ו בטבת תרפ"ו (21 בדצמבר 1926). מדי שבת השתתף בתפילות בבית הכנסת של עדתו הקראית, וישב ליד סבו, משה בן אברהם מנשה. מצעירותו חונך לאהבת עמו וארץ ישראל, היה פעיל באימוני ה"הגנה" מלאחר תום מלחמת העולם השנייה (1945) וכן חניך בתנועת "מכבי/החלוץ".

משה סיים את לימודיו היסודיים והתיכוניים בבתי ספר ממשלתיים. בשנים 1942-1949 למד רפואה בבית החולים האוניברסיטאי "קצ'ר אלֶיִנִי" של הפקולטה לרפואה באוניברסיטה על שם פואד הראשון בקהיר, והתמחה ככירורג וכמרדים. תחילה עבד בבית החולים האוניברסיטאי (1950), אחר כך בבית החולים לעיניים בוקאזיק (1951), ולבסוף בבית החולים היהודי בקהיר. תוך זמן קצר יצא לו שם של רופא מוכשר ורגיש. בקיץ 1954 ביקש, באמצעות מכר בשווייץ, להתקבל ככירורג בקופת החולים הכללית בישראל, ובקשתו נענתה בחיוב. בשנת 1948 התקבל מידע סודי על כוונת "האחים המוסלמים" לפגוע ביהודי קהיר. צעירי הרובע היהודי (תארת אֶלְיָהוּ) התארגנו להגנה עצמית, ומשה היה מפקדם. לבקשת "המוסד לעלייה ב'" (מסגרת השאית של הסוכנות היהודית לארגון עלייה בלתי גלית לארץ לפני קום המדינה, ועלייה חשאית אליה משנת 1949 ואילך) ניהל בשנת תשי"א (1950) את הבדיקות הרפואיות למיועדים לעלייה ממצרים.

בשנת תשי"א (1951) גויס ליחידה 131 של חיל המודיעין בצה"ל. במהלך 1952 הגיע ארצה, עבר אימונים מקצועיים, הוסמך כקצין, קיבל דרגת סגן משנה (סג"ם) ושב למצרים, שם מונה למפקד השלוחה של היחידה בקהיר.

"סא"ל שמואל עזר הי"ד"

שמואל בן כהן (לביית קרודו) ודוד עזר נולד בקהיר ב"ט בחשוון תר"ץ (22 בנובמבר 1929).

בזכות כישוריו הוא החל את לימודיו בבית הספר הגדול של הקהילה היהודית היישר בכיתה ב' לצד בן-דודו משה תלמי (תח'ומי). הוא התגלה כעילוי במתמטיקה, וכישרון

זה בלט ככל שנקפו השנים. שמואל סיים את לימודיו בהצטיינות בגימנסיה של אלכסנדריה. בשנת 1948 התקבל לפקולטה להנדסת חשמל באוניברסיטת אלכסנדריה. בשנת הלימודים האחרונה (1952) מנעו ממנו רשויות האוניברסיטה מלהשתתף בשיעורים בשל יהדותו, והתירו לו

רק להיבחן. שמואל ניגש לבחינות הגמר וסיים אותן בציונים הגבוהים ביותר שזכה בהם אי פעם סטודנט בפקולטה.

במקביל ללימודיו האקדמיים התעניין שמואל בפסיכולוגיה, ברפואה, בכלכלה וביהדות. יותר מכול אהב אמנות, ומשחר נעוריו הוא צייר ופיסל בכישרון רב. למרות כישוריו הרבים נותר שמואל עניו, ביישן ומופנם.

בשנת 1943 הצטרף שמואל לתנועת הנוער הציונית "החלוץ הצעיר", אשר החלה לפעול בהנהגת רפאל רקנטי, השליח הנמרץ מארץ ישראל. דווקא שמואל הביישן סחף את חבריו בני גילו לפעילות בתנועה, ויחד הקימו גרעין נוער דובר עברית. בשנת 1946 נבחר שמואל להימנות על קבוצת פעילים שיצאה להכשרה בת חודשיים בקיבוצים בארץ, בין השאר בגבת. מאז נעשו התנועה ומועדונה למרכז חייו של שמואל. ציוריו עיטרו את המועדון, ובכל אירוע הוא היה אחראי לתפאורה.

בתחילת שנת 1951 הפגיש עובדיה דנון, איש "המוסד לעלייה", את שמואל עם אברהם דר, שנשלח למצרים כדי להקים בה תאי מחתרת. שמואל היה המגויס הראשון. עיקר פועלו היה במהלך הקמת התאים. אברהם מינה אותו למפקד תא באלכסנדריה. כדמות מוכרת ומוערכת בקהילה עלה בידי שמואל לרתום למשימה צעירים מבניה ולפעול במרץ לגיבושם. שמואל עסק בהקמת התשתית לתאים (דירות מפגש, אנשי קשר, כספים, "סליקים" וכדומה). באמצעות מרסל ניניו פעל לשמירת הקשר עם התא בקהיר, שבראשו עמד ד"ר משה מרוזק.

"הפרשה"

בקיץ 1954 קיבלו חברי השלוחות של יחידה 131 באלכסנדריה הוראות לבצע פעולות חבלה במתקנים ציבוריים בה ובקהיר. באותה עת שמואל עזר כבר לא היה פעיל והתכוון לעלות לארץ, עם זאת הוא הצטרף לפעילות של חבריו בתא. תוך זמן קצר הם נתגלו, נתפסו, נחקרו באכזריות, נשפטו במשפט ראווה ורובם נדונו לתקופות מאסר שונות. משה מרוזק ושמואל עזר נידונו למוות בתלייה. בח' בשבט תשט"ו (31 בינואר 1955) נתלו שניהם בקהיר. טרם עלותו לגדרום אמר משה מרוזק לרב הקראי שבא לחזק את רוחו: "סעו כולכם לשם, אין לכם עתיד פה". לאחר מותם הוענקה לשניהם דרגת סגן אלוף (סא"ל) מטעם צה"ל. סיפור הפעלת השלוחות גרם לסערות גדולות בארץ. הוא נודע בכינויים "הפֶּרְשָׁה" ו"עסק הביש" והביא לנפילת ממשלות בישראל. גם לאחר יותר מחמישים שנה עדיין נותרו עניינים עלומים בפרשה, ויש לקוות שבשנים הבאות ייווצרו התנאים שיאפשרו להגיע לחקר האמת ללא מורא וללא משוא פנים.

בא' באייר תשל"ז (19 באפריל 1977) הובאו לישראל ארונותיהם של משה מרוזק ושמואל עזר, ולמחרת יום העצמאות (ו' באייר, 24 באפריל) הם נקברו בחלקת הרוגי המלכות במרומי בית הקברות הצבאי בהר הרצל בירושלים.

מוימין: עו"ד אחמד רושדי מגן על ד"ר משה ליטו מרזוק בפני שופטי בית המשפט לזרים. העיתון **אלאכלבאר**, 4 בינואר 1955

למטה: פנייה ממחלקת הדרכונים והנתינות אל מר אברההים פרח חבנה, מרחוב ריכין 20 הלואן, לעזוב את מצרים בתוך שבוע בדיוק. קהיר, 27 בנובמבר 1956

4/5 אינטרסיון דינים
מחלקת הפיקוח והרישוי
המ"ד מ. יבירי: סגן
מי 4558 המ"ד חוק לביטויים המ"ד
מ. יבירי ואלטא גיכף אמר 64
27/11/56
(-) אלטא גיכף
(-) מ. יבירי

ב-1954 פרובוקציה חבלנית בקהיר. כדי להעצים את הסכסוך בין מצרים למעצמות המערב הפעיל המודיעין הישראלי צעירים יהודים מצרים כדי שיטמינו פצצות במוסדות מערביים בקהיר. כישלון המבצע, תפיסתם, משפטם וענישתם של הצעירים קיבעו את הקהילה כולה בתודעת הציבור כסוכנת אויב. ד"ר משה מרזוק ושמואל עזר הוצאו להורג בתלייה. הפעולה השנייה הייתה חבירת ישראל לבריטניה ולצרפת להתקפה על מצרים, היא "מלחמת סואץ" (מבצע קדש), ב-29 באוקטובר 1956. זאת הייתה תגובה בריטית וצרפתית להלאמת תעלת סואץ בידי נאצר בניגוד לחוק הבין-לאומי ומלחמת מנע ישראלית כנגד התחמשות המהירה של צבא מצרים בנושק סובייטי. לא נרחיב כאן כי הדיון באירועים אלה כשלעצמם איננו מענייננו הישיר.

ב-1 בנובמבר 1956, בתוך המלחמה הקצרה, הודיעה ממשלת מצרים על הפקעת הרכוש הבריטי והצרפתי ועל הפקעת רכושם של כל מי ששחרו עם בריטניה ועם צרפת. בכך איבדו רוב יהודי מצרים, ועמם גם מרבית הזרים האחרים, את קניינם ואת פרנסתם. ב-7 בנובמבר נעצרו מאות מיהודי מצרים. כ-500 מהעצורים, אלה שלא היה בידם דרכון מצרי, גורשו מהארץ עד סוף אותו חודש. בני משפחותיהם הורשו להצטרף אליהם ובעצם גורשו עמם. מיד עם תום הקרבות החלה הממשלה במבצע גירושה של הקהילה כחלק מגירוש הזרים. חוק שפורסם ב-22 בנובמבר הגדיר מחדש את הזכאים לאזרחות מצרית – רק מי ששהו במצרים מ-1 בינואר 1900 ונשארו בה מני אז כל אותו זמן, ומי שאינם בחסותה הקונסולרית של מדינה זרה. בתוך כך גברה ההסתה בכל האמצעים. כל היהודים הוקעו כציונים, כמשרתי מדינת אויב, כמחבלים ברכוש הארץ וביטחונה, כנצלנים החיים על חשבון העם המצרי מדורי דורות. פעולות של הפחדה, אלימות וטרור אישי נעשו בידי זרועות הממסד הנאצרי, ואליהן הצטרפו באופן ספונטני המונים. בין 22 בנובמבר 1956

ל-30 ביוני 1957 עזבו בחופזה את מצרים 20,200 יהודים, כשליש הקהילה. 3,000 נוספים עזבו בשנה שלאחר מכן. זרם היוצאים הואך לאחר שמצרים אוחדה עם סוריה ב-1 בפברואר 1958, ושמה שונה לרפובליקה הערבית המאוחדת. ערב מלחמת ששת הימים, ביוני 1967, נותרו במצרים רק כאלפיים יהודים. כשמת נאצר בספטמבר 1970 הוערך מספר היהודים בכשש מאות. מאז הלך מספרם והידלדל.

חיסולה של יהדות מצרים חתם את סיפורה של קהילה שהתקיימה כאלפיים וחמש מאות שנה. ספק אם הייתה עוד תפוצה יהודית בעלת רצף דומה. קטיעתה מחיי מצרים וגירושה המהיר היו יזמת משטר שייצג רק אחד מפניה הרבים של ארץ הנילוס. מצרים הנאצרית הגדירה את עצמה כערבית בזהותה, ריכוזית בחברתה ובכלכלתה ומהפכנית בתרבותה ובמדיניותה העולמית. מבחינות רבות היה זה גלגול מודרני, פרי תמורות שנסקרו לעיל, של הממד המתנכר אל ה"אחר", ממד שאחריו עקבנו מראשית סקירתנו: מאז מצרים המשעבדת את אורחיה בימי פרעה ומשה דרך מערכת האפוליות והגזרות בתקופות השונות – סבלו היהודים והופלו. אך הייתה, כך נוכחנו, גם מצרים אחרת, זו שראתה עצמה חלק מעולם רחב, עשיר, מגוון, רב תרבותי; מצרים שאליה ירדו בני יעקב למצוא מקלט, שגשגו בה והיו לעם הקיים מני אז; מצרים שידעה תקופות פריחה: אלכסנדריה ההלנית, קהיר המוסלמית, הפאטמית והעות'מאנית; מצרים של השגשוג המודרני בימי הליברליזם של הלאומיות המצרית הפרלמנטרית.

קל להתפתות ולהעלות מסקנות כוללניות: פריחה יהודית עת חוברה הארץ למעגליה הרחבים יותר; שנות דיכוי עת גברה קנאותם של בני המקום. התמצית שפרסנו משקפת מורכבות רבה יותר: הרס הגיע גם מבחוץ, עם הרומאים (ובוודאי היה שלם לו כבשו גם הגרמנים את מצרים); פריחה התאפשרה גם בימי שליטים ומנהיגים מקומיים (הפאטמים, האיוֹבִּים, התנועה הלאומית המצרית המודרנית והממשלות הפרלמנטריות בשיאן). ביתר ביטחון אפשר לסכם כי יהדות מצרים חיזקה את הממד הרב תרבותי של הארץ ואת זיקתה לעולמות הים התיכון. בכך תרמה למצרים מבחינות רבות.

מצרים מצדה תרמה לא פחות לתולדות העם היהודי לדורותיו. היא הייתה לו ארץ התהוות ומקלט – בימי המקרא והפרעונים, לאחר חורבן הבית הראשון ולמשך מאות שנים, לאחר חורבן יהדות ספרד, לעת גבור מצוקותיה של יהדות אירופה ואגן הים התיכון משלהי המאה התשע-עשרה. עם זאת מצרים הייתה גם סמל לגלות של שעבוד, ויציאת מצרים לסמל של חירות.

זיכרון כפילותה של ארץ הנילוס חקוק בתודעת העם היהודי, ונראה שלא יימחה; הוא ימשיך וירחף מעל יחסי ישראל עם שכנתה הדרומית עוד שנים רבות.

מזוודות וחפצים של משפחת אלי ומרי פאטאן עם עזיבתם את מצרים. קהיר, 1957